

Fra kirkegård til Rådhuspark

Af *Connie Jantzen*

Museumsinspektør, cand.mag. Bymuseet, Århus

Før anlæggelsen af assistenskirkegårde i byerne lå kirkegårdene omkring kirkerne. Således også de fire kirker, der ved reformationen lå i Århus. Fælles for de fire kirker, Skt. Clemens Domkirke, dominikanernes klosterkirke og de to sognekirker, var, at de allerede dengang lå i en tætbebygget by. Begravelser fandt sted både i kirkerne og på kirkegårdene, der ligesom kirken lå på indviet jord. Dette mønster fortsatte indtil et kongeligt cirkulære fra februar 1805, der forbød begravelser i kirkerne og opstillede et reglement for indrettelsen og driften af kirkegårde, skabte grundlaget for den moderne bykirkegård.

Den ældste kirkegård

Den første domkirke, viet til Skt. Nikolaj, blev opført i 1070'erne vest for den voldomkransede by, og borgerne i domkirkens sogn blev begravet på kirkegården nord for kirken.

I 1190'erne begyndte byggeriet af en ny domkirke tættere ved kysten, den nuværende Skt. Clemens kirke. Da den første del blev taget i brug omkring 1240, blev Skt. Nikolaj domkirken med grund skænket til Dominikanerordenen, hvor de kunne oprette et kloster.

Dominikanerne ombyggede den gamle domkirke, der var af fråd- og kampesten, til en gotisk teglstenskirke med sideskib mod syd, og på nordsiden af kirken opførte de et trefløjet klosteranlæg omkring en lukket klostergård. Det er den nuværende Vor Frue sognekirke og kloster i Vestergade. Sor-

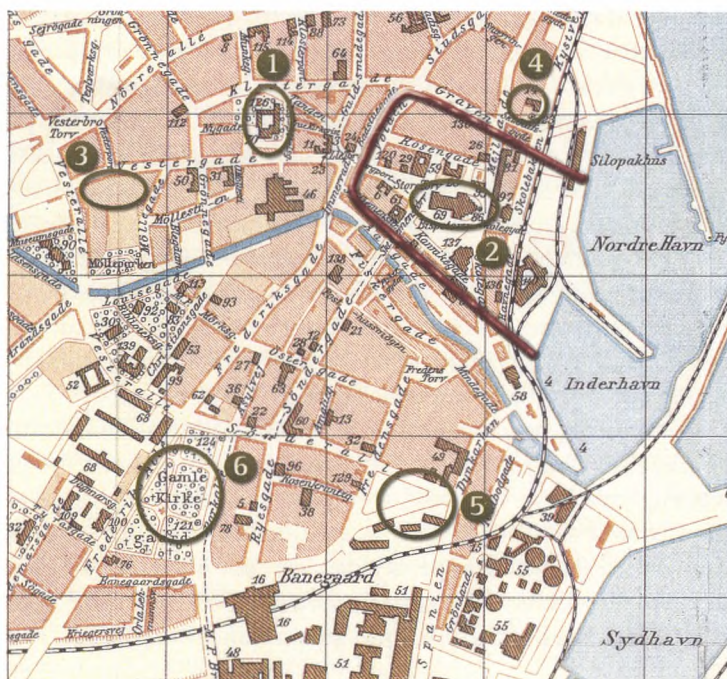
tebrødrene opførte således deres kloster på den tidligere domkirkes kirkegård. Under gulvet i vestenden af nordfløjen er der fundet begravelser. Det vil sige, at allerede i middelalderen blev kirkegårde nedlagt, når der var behov for området til andre formål, som her, hvor klosterfløjene kun kunne opføres nord for kirken, da Vestergade løb syd for kirken.

Klosterets kirkegård lå langs kirkens sydside ud mod Vestergade, hvor de ældste begravelser, der er fundet, er fra 1300'årene, og har strakt sig både øst og vest for kirken.

Ved reformationen blev klosteret nedlagt og klosterbygningerne skænket til byen af kongen i 1544 til et Almindeligt Hospital, der tog sig af byens syge og fattige. Munkenes kirke blev til Vor Frue Sognekirke, og erstattede den oprindelige sognekirke (herom senere), der blev nedbrudt i 1542, og klosterets kirkegård blev til en sognekirkegård.

Et regulativ fra 1696 fortæller for første gang noget om, hvordan kirkegården var indrettet. Den var, som det var almindeligt, inddelt i flere sektioner, adskilt af brolagte stier. Øst for kirken lå de fattiges jord, fattiglemmernes jord, det vil sige beboerne på hospitalet lå vest for, mens arealet syd for kirken slet og ret betegnes Frue Kirkegård.

På datidens kirkegårde var der ikke velplejede gravsteder og nyrevne stier. De var præget af tilfældighed og snavset uor-

Den centrale del af Århus, 1925. Den middelalderlige volds forløb er markeret med rødt. 1. Sct. Nikolaj Domkirke / Dominikanerklosteret, 2. Sct. Clemens Domkirke, 3. Vor Frue Sognekirke, 4. Sct. Oluf Sognekirke, 5. Assistenskirkegården ved Mindeport, 6. Søndre Kirkegård.

Udsnit af Bykort 1925.

dentlighed, og brolægningen måtte jævnligt repareres for at kirkegængerne kunne komme tørskoet over det morads kirkegård. Omkring 1810 skete de sidste begravelser på kirkegården.

Skt. Clemens Domkirke - den nye domkirke

Selvom den nye domkirke blev opført i den centrale og forholdsvis tætbebyggede del af 1200årenes Århus, fik den en indviet kirkegård, der kom til at ligge som en forholdsvis smal bræmme rundt om kirken. Allerede i begyndelsen af 1300årene var der pladmangel på kirkegården. Den eneste mulighed for udvidelse var tilsyneladende mod vest, hvor man med kongens tilladelse inddrog et stykke af gaden til kirkegård.

Hvorledes kirkegården oprindelig var afgrænset vides ikke, men formentlig engang i 1400årene blev der opført en teglstensmur langs sydsiden af kirkegården, og såvel mod øst som vest rejstes der lignende mure o. 1500. På nordsiden afgrænsedes kirkegården af bispegårdens bygninger. Adgangen til kirkegården er sket over kirkeriste.

På det forholdsvis begrænsede område, der var omkring domkirken, skulle der foruden begravelserne også være plads til veje og stier mellem portene, til kirkens indgange og til nogle af nabogårdene.

I 1600årene var prisen på et gravsted afhængig af dets placering i forhold til kirken. Det var dyrest at blive begravet på kirkens sydside. På østside lå "skolejorden", hvor prisen på et gravsted kun var den halve af den på sydsiden. På den nordre del af "skolejorden" var det dog gratis for de personer, der var knyttet til skolen. Langs kirkens nordside lå "Stackels Jorden" dvs. de fattiges jord, hvor ubemidlede blev begravet uden at betale. Der skulle dog betales for tjenestefolk. En inddeling, der blev stadfæstet i 1696 efter den kongelige forordning af 7. november 1682, men den har sandsynligvis haft en længere tradition bag sig.

I domkirkens regnskabsbøger nævnes i 1600årene ofte begravelser "ved linden", der at dømme efter prisen "for et stort lig" må have stået syd for kirken, men det fremgår ikke, om det stod øst eller vest for tværskibet. At området vest for domkirken ikke er nævnt skyldes, at man allerede i begyndelsen af 1500årene var ophørt med begravelser her. I 1813 blev den sidste begravelse foretaget på kirkegården.

Sognekirkegården

Skt. Oluf og Vor Frue sogne er sammen med Skt. Clemens sogn de tre sogne, Århus oprindelig blev inddelt i. Skt. Clemens sogn har formentlig omfattet området inden for volden, men Skt. Olufs sogn var et område nord for volden og Vor Frue et område vest for Volden.

Ingen af de to sognekirker er bevaret i dag. Allerede i 1542 nedlægges Vor Frue sognekirke, der lå i den vestligste udkant af middelalderens Århus.

Det vides ikke hvor længe efter nedlæggelsen af Vor Frue Kirke, der blev fortaget begravelser på kirkegården. I 1600-årene omtales den som Møllekirkegården, men da blev den brugt som blegedam. Senere overtog møller Wissing den og anlagde en have på den tidligere kirkegård. Herefter tilhører kirkegårdsarealet de skiftende ejere af Århus Mølle indtil 1926, hvor grunden overdrages til Århus Kommune, der her opfører Hovedbiblioteket og anlægger Mølleparken.

Skt. Olufs Kirke med kirkegård lå umiddelbart nord for volden på et område, der syd for Mejlgade strakte sig helt ud til kysten. En beliggenhed der sandsynligvis har været medvirkende til, at sognekirkens kor styrtede sammen fastelavns-søndag i 1548. Skaderne var tilsyneladende så store, at kirken blev opgivet og revet ned. Menigheden benyttede herefter Skt. Clemens Domkirken som sognekirke, indtil Skt. Oluf sogn i 1636 blev indlemmet i domsognet.

Kirkegården fortsatte som begravelsesplads for sognets beboere og efter 1636 som en annekskirkegård til domkirken. På det tidspunkt var en del af kirkegårdens areal afgivet til verdslige formål. Den del, der strakte sig langs Mejlgade, var allerede i senmiddelalderen inddraget til boligbebyggelse. Det var sandsynligvis kirken selv, der opførte boligerne, da det er domkirken, der i 1729 nævnes som ejer af boderne, det vil sige små udlejningshuse, mellem kirkegården og Mejlgade.

Af begravelsesreglementet fra 1696 fremgik det, at "en del af de mindst formuende af domkirkens sognefolk" blev begravet på Skt. Oluf kirkegård. Kirkegården var opdelt i to sektioner, hvoraf den, der lå nærmest kysten, havde de laveste takster. Der herskede ikke altid fred på kirkegården. Både under Store nordiske Krig i begyndelsen af 1700-årene og under Napoleonskrigene i de første af 1800-årene var der kanonbatterier på kirkegården.

Kirkegården har været indhegnet på forskellig vis gennem tiden. I 1693 omtales et stendige, mens der i 1768 blev opstil-

Det brogede liv omkring
Vor Frue Kirkegård i 1850-
erne.

Akvarel af Frederik Visby.

let et plankeværk. Det har også her været nødvendigt at indhegne kirkegården og hele tiden holde indhegningen i orden for at forhindre svin, hunde og høns i at rende rundt imellem gravene og forhindre, at der blev smidt for meget affald på kirkegården.

By og begravelser

Rundt i landets købstæder var situationen den samme. Kirkegårdene lå inde i byen tæt på den levende by. Først i 1805 udstedte de danske myndigheder et cirkulære, der for alvor skulle bringe orden i de kaotiske og sundhedsfarlige forhold, der efterhånden herskede på byernes kirkegårde.

Ifølge reglementet skulle kirkegårdene inddeles i det antal grave af en størrelse på "ikke over 5 alen i længden og 4 alen i bredden", som kirkegården kunne rumme, samtidig med at der skulle være "de fornødne gange", og alt skulle udlægges efter en i forvejen udarbejdet plan. Dertil kom, at gravene skulle nummereres, og der skulle oprettes tilhørende nummerbøger.

Denne regulering gjorde sandsynligvis, at de efterhånden meget indeklemte kirkegårde i Århus fik plads til endnu færre begravelser. Det sammen med, at det heller ikke længe var tilladt at begrave inde i kirkerne, gjorde, at de gamle kirkegårde slet ikke slog til længere.

De oprindelige kirkegårde nedlægges

Efter at man var ophørt med at begrave på Vor Frue kirkegård omkring 1810, lå der ingen plan for, hvad arealet skulle bruges til. Det kneb meget med at oprette orden, så længe der endnu var gravsteder på kirkegården. Beboerne i husene ud mod Vestergade brugte pladsen til forskellige formål. Sognepræsten klagede gentagne gange i årene mellem 1816 og 1821 over, at de slog søm og spiger i kirkemuren og tørrede tøj på pladsen, så man "gentagne gange ikke kunne komme frem for våde og ophængte klæder". Desuden smed beboerne deres affald langs kirkens mure og rundt på kirkegården, ja helt op til kirkens døre, og når bønderne kom til byen om lørdagen, brugte de kirkegården til at parkere deres heste og vogne. Sognepræsten forventede nærmest, at bønderne ville forlange at kunne indsætte deres heste i kirken, hvis det skulle blive regnvejr.

Husejerne forsøgte i 1835 at få lov til at købe arealet og fik afslag, men i 1852 havde de alligevel overtaget hele kirkegårdsarealet. Husrækken langs Vestergade blev revet ned i 1930'erne.

På Skt. Oluf kirkegård blev den sidste også begravet i 1810, og herefter var det meningen, at den skulle ligge fredeligt hen som et åndehul. Byen voksede, og der fremkom planer om at bebygge dele af kirkegården. De vandt dog ikke gehør, men i 1870 blev der alligevel taget en bid af arealet, hvorpå Skt. Oluf Gade blev anlagt for at forbinde Mejlgade med Kystvejen. Det viste sig også snart, at det var lige så vanskeligt at holde orden her som på Vor Frue Kirkegård efter dens nedlæggelse. De mange klager førte i 1878 til, at byens Forskønnelsesudvalg tog initiativet til at omdanne den gamle kirkegård til et lille anlæg, eller som det hed en "offentlig udsigtsplads", men stadigvæk med karakter af kirkegård med det store stenkors, der var sat op i 1847 til minde om Hellig Niels. Der blev ryddet op og det nye anlæg blev indhegnet med et støbejernsstakit. Der gik imidlertid ikke mange år før klagestrømmen igen tog til over anlæggets tilstand. I 1938 overtog Århus Kommune vedligeholdelsen af anlæg-

get og udlagde det som en lille park med græsplæne omkranset af store træer. I 1953 blev grundridset af Skt. Oluf kirken, der året før var udgravet på stedet, markeret i græsplænen med sandstensfliser.

Skt. Oluf Kirkegården var endnu i 1850'erne et yndet sted at hænge vasketøj til tørre.
Akwarel af Frederik Visby.

På Skt. Clemens kirkegården blev den sidste begravelse foretaget i 1813. I årene herefter blev kirkemuren og portene fjernet, og der blev anlagt brolagte gadeforløb hen over den tidligere kirkegård.

Assistenskirkegårde

I Århus, som i andre byer, var bystyret godt klar over, at problemet med at finde arealer til en ny begravelsesplads for byens borgere trængte sig på. I udlandet havde man allerede fra midten af 1700'årene diskuteret det uhensigtsmæssige i og ikke mindst de sundhedsmæssige følger af de stærkt udnyttede kirkegårde midt i de tæt befolkede byer. Den nye løsning blev assistenskirkegårde, der skulle stå til rådighed for alle byens kirker.

I Århus blev den første nyanlagte assistenskirkegård højtideligt indviet i september 1813 i forbindelse med den første begravelse. Kirkegården var anlagt på arealer ved Mindeport syd for byen, hvor rutebilstationen ligger i dag. Det viste sig hurtigt, at en placering så tæt ved kysten og i den lavest lig-

gende del af byen, ikke var velegnet til en kirkegård. Det gav store problemer med at holde de nygravede grave fri for vand før begravelsen. Den megen vand betød også, at de begravede lig havde svært ved at formolde. Selv en omfattende dræning af området hjalp ikke, og jorddigerne omkring kirkegården kunne ikke altid hindre bugtens vand i at strømme ind over den med det resultat, at lig "kom op igen". Derfor opgav man allerede i 1817 kirkegården.

Søndre Kirkegård

Det gav ikke byrådet megen tid til at finde et andet sted til en kirkegård, men allerede den 2. november året efter indviede biskop Anders Birch en stor ny assistenskirkegård, Søndre Kirkegård, der lå uden for Frederiksport, der lå hvor Frederiksgade munder ud i Sønder Allé. Her havde byen købt et areal på 9 tdr. land og troede hermed, at byen havde en kirkegård langt ud i fremtiden.

Kirkegården skulle dækkede hele byens behov for begravelsespladser, og domkirken og Vor Frue Kirke fik hver deres afsnit på den nye kirkegård, som de selv havde ansvaret for.

Indtil midten af 1800'erne var Århus en mindre købstad med en meget moderat vækst i indbyggerantallet. Men med anlæggelsen af dampskibsmolen ca. 1855, af jernbanen i 1862 og den fremvoksende industri i byen skete der en eksplosiv tilvækst til byen af arbejdskraft fra landet. I perioden fra 1850 til 1900 voksede antallet af århusianere med ca. 44.000. Det medførte, at nye gader og boligkvarterer trængte sig tættere og tættere på Søndre Kirkegård.

Dertil kom, at koleraepidemien i midten af 1850'erne gjorde, at sundhedsmyndighederne blev opmærksomme på byens dårlige drikkevand og kloakvandet, der dengang ikke løb i lukkede kloakledninger. Søgelyset blev rettet mod afvandingen fra kirkegården. Der blev derfor gjort flere tiltag, der skulle forhindre vandet fra kirkegården i at løbe sammen med vandet på gaderne og videre ud i åen. Ligesom det blev forbudt at grave brønde på de grunde, der i slutningen af 1870'erne blev udlagt mellem den nyanlagte Ryesgades vestside og kirkegården. Selv om der blev indført byggelinier, kunne de ikke forhindre, at bebyggelsen kom tættere og tættere på kirkegårdshegnet. Der blev rejst den ene sag efter den anden i årene op mod 1900 om ulovligt byggeri alt for tæt på kirkegården.

Søndre Kirkegård i 1925.
Foto: Lokalthistorisk Sam-
ling, Århus.

I 1860erne var den store kirkegård ved at få pladsproblemer. De bliver løst ved, at Århus kommune anlægger endnu en assistenskirkegård i den nordlige del af den nu hastigt voksende by. Nordre Kirkegård blev taget i brug i 1876. Samtidig blev det bestemt, at Søndre Kirkegård skulle overgå til kommunen, dog med den betingelse, at den fra 1. januar 1885 kunne benyttes i endnu 42 år. Begravelserne ophørte derfor i 1926.

På rådhuset havde byrådsmedlemmerne ikke tid til at vente på, at den 20 årige fredningsperiode for gravstederne udløb. Først blev der afgivet dele af kirkegården til en udvidelse af Sønder Allé og anlæggelsen af Park Allé samt til bebyggelse langs Alléens østre side. I årene 1938-41 blev byens nye rådhus opført på en del af arealet og den resterende del af Søndre Kirkegård blev udlagt som en stor park i tilknytning til rådhuset. En del af parkens store træer er rester af kirkegårdens alleer.

Da fredningstiden ikke var udløbet for alle de gravsteder, der blev berørt af disse store anlægsarbejder, førte kirkegårdsforvaltningen forhandlinger med gravstedsejerne om nedlæggelse eller flytning af gravstederne. Det førte til, at omkring 450 begravede blev flyttet til Nordre Kirkegård.

Søndre Kirkegård er den sidste kirkegård, der er blevet nedlagt i Århus. Nordre Kirkegård og Vestre Kirkegård, der blev indviet i 1927, har begge udvidelsesmuligheder, så der er plads til begravelse af århusianerne i de næste mange år.

Når man tager en kirkegård eller en udvidelse af en kirkegård i brug, sker det altid ved en højtidelig indvielse af biskoppen eller en præst, ofte i forbindelse med den første begravelse. Men ved nedlæggelse af en kirkegård sker der ikke en afindvielse af jorden. Det er en ren administrativ bestemmelse. Man prøver dog at holde i hævd, at kirkegården får lov til at ligge, til fredningsperioden for den sidst begravede er udløbet. Men har planlæggerne ikke tid til at vente, løser man det, som det var tilfældet på Søndre Kirkegård.

Det ser ud til, at kirkegårde i byen lige fra middelalderen har skullet vige for forskellige former for udvidelse af byen, selv om der er tale om indviet jord.